

Delo po Ukazu Senata o peredache konfiskovannyh imenij Kievskoj i Podil'skogo gubernij v vedenie inspektora vsej kavalerii grafa Vitta.

20. Tam samo. – F.445. Upravlinnja Kyjevo–Podil's'kyh vijs'kovykh poselen'. – Op.1. – Spr.1. Pravila likvidacii konfiskovannyh imenij mjatezhnikov, utverzhdennoe 28 ijulja 1832 g.

21. Tam samo. – F.442. Kanceljarija Kyi'vs'kogo Vijs'kovogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general–gubernatora. – Op.1. – Spr.2629. O vyborah v soslovnye dvorjanskije uchrezhdenijah Kievskoj gubernii v 1838 g.

22. Kievskie gubernskie vedomosti. – 1839. – №7.

23. Lojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyzna; 1799–1921. – 4–e wyd. – Warszawa: Alfa–Wero, 1996.

Chubina T. D., Doctor of Historical Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Humanities and Foreign Languages of Cherkasy Institute of Fire Safety Named after Chornobyl Heroes of NUCPU (Ukraine, Cherkasy), chubina@ukr.net

Oleksandr Pototsky: View in the Light of Centuries

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Keywords: family, Alexander Pototsky, magnate, estate, patriot, philanthropist, impressing.

Чубина Т. Д., доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры гуманитарных наук и иностранных языков, Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля НУЦПУ (Украина, Черкассы), chubina@ukr.net

Александр Потоцкий: взгляд сквозь призму столетий

Человек является элементом какой-либо формы социальности, от самых простых общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы неотделим от изучения отдельных личностей и династий. В данной научной статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: род, Александр Потоцкий, магнат, имение, патриот, филантроп, импрессионизм.

* * *

УДК 94(477)«19»(048)

Шкільнюк Н. М.,

аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), schkilnuk@mail.ru

Міський простір Волинської губернії у ХІХ ст.

Розглянуто особливості функціонування міст Волині в умовах входу до складу Російської імперії, формування та зміни міського простору в Волинській губернії. Проаналізовано особливості розвитку міст державних та приватновласницьких. Висвітлено основні фактори, які сприяли на розвиток міст у Волинській губернії, а саме міські реформи 1870 р. і 1892 р. Вони передбачали створення і діяльність органів міського самоуправління, визначали коло питань, що передавалися у його відання. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоуправління, зокрема Міського положення 1870 р., яке впровадилося на Волині у 1881 р. Проаналізовано впровадження військової реформи у 60–70-х рр. ХІХ ст. у містах Волинської губернії, яка мала на меті формування сталих гарнізонів й передусім у тих, що мали важливе стратегічне розташування як прикордонних.

Ключові слова: державні міста, приватновласницькі міста, Волинська губернія, міське самоуправління, реформи, міське положення.

Населення міста формами життя і повсякденної діяльності об'єднане у певну соціально–територіальну спільність, тому місто є історично конкретно соціально–просторовою формою існування суспільства. Місто виступає як особлива соціально–територіальна форма організації суспільного виробництва, де відбуваються не тільки виробництво але й формування самих людей та їх способу життя.

Проблеми становлення і розвитку міст викликають постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. Цей напрямок досліджень є одним із важливих і традиційних у світовій та вітчизняній

історичній науці. Урбанізаційний процес насамперед передбачає розвиток міст, навколومیських структур і елементів, до того ж він розглядається як частина і певний критерій цивілізації. В рамках національної історії особливої ваги дана проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів в історії України.

Розвиток українських губерній у ХІХ ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків. Варто згадати багаті на статистичний матеріал роботи Братчикова [3]. Серед досліджень українських вчених, присвячених історії України ХІХ ст., домінуючою була соціально–економічна тематика. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку міст Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Оксани Карліної [11], Миколи Бармака [1], Олени Прищепи [15]. Однак розвиток міського простору Волині у ХІХ ст. потребує глибшого вивчення на підставі аналізу різних статистичних матеріалів.

5 липня 1795 р. Катерина ІІ указом Сенату «Про заснування Волинської та Подільської губерній» проголосила створення Волинського та Подільського намісництв. Відповідно до указу Волинське намісництво з губерньським містом Новоград–Волинським складалося з 13 повітів: Новоград–Волинський, Лабунський, Заславський, Острозький, Рівненський, Домбровецький, Овруцький, Радомишльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Володимирецький та Ковельський [13].

Указом Сенату від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ держави на губернії» було скасовано ряд губерній, у тому числі і Брацлавська на Правобережжі України. А в 6 пункті зазначалося: «З колишньої польської України, Волині і Подолії, до імперії нашої приєднаних, за відокремленням достатньої кількості душ і площі для утворення Київської губернії, утворити дві губернії: Подільську і Волинську» [16]. Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський повіти Подільської губернії були включені до Волинської губернії [20]. Розгляд урядом змін у територіально–адміністративному поділі Волинської губернії відбувся в 1797 р. Указом від 29 серпня 1797 р. [17, с. 195] Павло І затвердив доповідь Сенату, в якій були зазначені нові кордони цих українських губерній і поділ їх на повіти.

Волинська губернія складалася з 12 повітів, центрами яких призначалися міста Новоград–Волинський, Заславль, Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Позаштатними містами, приписаними до повітів, стали Чуднів, Лабунь, Домбровиця, Базалія та Ямпіль [20, с. 143]. Губерньським містом, за поданням волинського губернатора Міклашевського та за згодою генерал–губернатора О. А. Беклешова [21], було залишено м. Житомир, яке за розмірами було більшим, ніж Новоград–Волинський, розташовувалося ближче до Києва і в якому вже були облаштовані приміщення губерньських владних структур і сформований в органах управління штат чиновників та канцелярських службовців.

На середину ХІХ ст. Волинська губернія займала площу «1,294 кв. геогр. милі або 62,643 кв. версти» [21]. До її складу входили 12 повітів: Володимирський, Ковельський, Луцький, Рівненський, Старо–Костянтинівський, Овруцький, Дубенський, Кременецький, Заславський, Новоград–Волинський, Житомирський, Острозький [1, с. 42].

Характеризуючи міський простір Волинської губернії, насамперед, слід звернути увагу на місто утворюючі

фактори, характерні для регіону. Під такими факторами розуміють економічні і соціальні умови, які визначають виникнення і розвиток населених пунктів, та від яких залежить структура населення і його чисельність, тобто розміри поселення і його тип.

Щодо місто утворюючих факторів Волинської губернії у складі Російської імперії в першій половині – середині XIX ст. важливим чинником був адміністративний фактор.

З часів Київської доби і впродовж багатьох століть містами називали різні типи поселень, які переважно відігравали роль військово-адміністративних центрів. Чіткого розмежування між населеними пунктами Волині, які називалися містами чи селами, в територіальному, адміністративному, фінансовому та інших відношеннях не існувало. Не відрізнялися вони і професійною структурою населення, оскільки городяни мали право займатися сільським господарством, а селяни – торгівлею і ремеслом. Тобто, вони не мали юридично встановлених ознак, які б чітко розмежовували один вид міського поселення від іншого. Визначення населеного пункту містом залежало від потреб адміністративного поділу. Часто містом називали населений пункт, економічна роль якого в краї була не значною [11, с. 51]. Тому неможливо подати загальне визначення міста, важко виокремити також критерії поділу поселень на міські й сільські.

Для російської влади міста були засобом закріплення інкорпорованих територій у складі імперії та її господарського освоєння. Місто розглядалося як центр управління, політичного і фінансового контролю. Відтак офіційний статус міста в російській державній традиції надавався за потреби державного управління, і рідко враховувався історичний розвиток чи розвиток виробничих сил, як це було, скажімо, в Західній Європі.

З'ясувати, які саме поселення вважалися містами на межі XVIII–XIX ст., можна завдяки довіднику «Розпис губернським і повітовим штатним містам, по новому розподілу губерній влаштуванням з показом відстані від обох столиць і від губернського міста» [8, с. 14], який був виданий у 1797 р. У довіднику вказувався офіційний статус поселення. І власне поняттям «місто» означено 2 типи поселень: штатні – діючі адміністративні центри та «позаштатні» – поселення, які не мали статусу офіційних міст, але жителі, яких зберегли привілеї «міських обивателів». Офіційні міста мали різні ранги: губернське, повітове і неповітове, або заштатне [8, с. 23].

У Російській імперії, а отже, й у Волинській губернії після її включення у склад цієї держави, містами вважалися населені пункти, визнані містами владою. «Жалувана грамота містам» [3] 1785 р. сформулювала юридичні права «міських обивателів» і визначила формальні критерії міста – отримання від імператора власної жалуваної грамоти. Відповідно до цього документа створювалася міська спільнота з правами юридичної особи. Місто отримувало затверджені монархом герб і план, створювалося самоуправління. Офіційні міста мали привілеї у проведенні ярмарків, встановленні базарів, пунктів стаціонарної торгівлі, яка була заборонена у селах [11].

Наприкінці XVIII – середині XIX ст. офіційні документи називають містами 12 населених пунктів: Житомир – губернський і повітовий центр, Володимир–Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Овруч, Острог, Новоград–Волинський, Рівне, Старокостянтинів – повітові центри [20].

Герби для губернського та повітових міст Волинської губернії були затверджені імператорським указом від 22 січня 1796 р. №17435 [19].

Поселення, які раніше були офіційними містами, а потім втратили свій статус, але зберегли міські привілеї за своїми міськими обивателями, називалися позаштатними містами. Поява позаштатних міст переважно пов'язана із адміністративними реформами. Вони відрізнялися більш складною, ніж сільські поселення соціальною структурою своїх мешканців і поряд з містами відігравали важливу роль у господарському житті краю, будучи важливою ланкою в міжлокальних господарських відносинах.

Відомості про населені пункти, які мали офіційний статус міських поселень у середині XIX ст., вміщує довідник «Міські поселення в Російській імперії», складений за наказом міністра внутрішніх справ. У ньому зазначено, що у Волинській губернії було 12 міст [8, с. 366–438].

До 1860–х років у Волинській губернії міськими поселеннями вважали й інші види неземлеробських поселень, а саме – містечка (торгово-промислові центри, заселені переважно євреями), «приватні міста». У становому, і в господарському плані вони були близькими до міст. Сучасники теж називали їх містами, хоча офіційних прав іменувати містами не було. Така форма міських поселень, як містечко була нетиповою для Російської імперії до входження до її складу Правобережної України, власне чужою історичною, соціальною і урбаністичною традицією [2, с. 52].

Неодноразово, одне і те ж поселення в офіційних документах іменувалося і містечком, і селом. Імперське законодавство в одних випадках відносило містечка до міських поселень, а в інших – до сільських. Наприклад, Бердичів в офіційних документах Російської імперії початку XIX ст. (наприклад, «Положення комітету Міністрів «Про залишенні поліції в містечку Бердичів» від 21.07.1816 р. №26369 [18] називається містечком. Щодо управління містечка були прирівняні до сільських поселень і перейшли у відання нижчих земських судів та повітових поліцій. Відомості про містечка по повітах у середині XIX ст. вміщує видання «Городские поселения в Российской империи» [8, с. 366–438]. Ті ж самі містечка перераховуються у неофіційному виданні «Волинский народный календарь на 1892 г.» [5, с. 33–34].

Особливістю розвитку міст Волинської губернії у досліджуваний період було те, що вони поділялись на державні та приватновласницькі. У 70–х рр. XVIII ст. у Волинському воєводстві 90,4% міст і містечок перебували у приватній власності [15, с. 156]. Наприклад, Рівне і Дубно належали Любомирським, Старокостянтинів, Заслав – Сангушкам, Бердичів – Радзівілам, Острог був поділений на дрібні ділянки, які належали приватним особам [15, с. 158].

Поряд із містами, що перебували у приватній власності магнатів і шляхти, були й вільні міста – колишні «королівські міста», які після приєднання Правобережжя до Російської імперії, перейшли у державну власність. Поступово російська влада переважно шляхом викупу у власників, змінювала статус приватновласницьких міст, які були адміністративними центрами губернії та повітів. Наприклад, місто Звягель спеціально для перетворення його у губернський центр (перейменовано на «новый град на Волині» – Новоград–Волинський) було куплене у

казенну власність «з достатнім простором вигідної землі» [20, с. 197–198]. У 22 жовтня 1802 р. Житомир держава викупила у графа Ільїнського [8, с. 367]. На середину XIX ст. у приватній власності перебували наступні повітові центри Волинської губернії: Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокосятинів [20, с. 380].

Треба зазначити, що формальний офіційний підрахунок міст не може точно відобразити урбаністичну ситуацію, оскільки у другій половині XIX ст. поряд із адміністративними місто утворюючими факторами починають діяти й інші причини: місто утворюючу силу проявив економічний чинник. Фабрично–заводська промисловість концентрувала діяльність у зручних для неї місцях, найчастіше поза межами існуючих населених пунктів, які мали офіційний статус міст. Окремі заштатні міста і містечка, у яких динамічно розвивалась економіка, значно випереджали за багатьма показниками більшість повітових центрів. Наприклад, 1850 р. у повітовому місті Старокосятинів було 3 промислових підприємства з річним виробітком на суму 6 600 руб., а у містечку Красилів (Старокосятинівського повіту) – 26 промислових підприємств з річним виробітком на суму 11 270 руб. [7]. У повітовому місті Заславі тютюнова фабрика випускала у 1850 р. тютюнових виробів на суму 300 руб., а в містечку Шепетівка (Заславського повіту) цукроварня виробляла цукру на суму 400 000 руб. на рік. У м. Славути того ж таки повіту 4 промислових підприємства виробляли продукцію на суму більше 125 тис. руб. [4, с. 162]. Найбільш значним із них була суконна фабрика, яка виробляла щорічно більше 35,5 тис. м різних сортів сукна на суму 113 тис. руб. і на якій працювало 380 робітників [4, с. 97]. Суконні фабрики із значним річним виробітком продукції були у містечку Рожище Луцького повіту (65,6 тис. руб.), м. Дубровиця (Рівненського повіту (34,5 руб.) [4, с. 116].

Подібна тенденція була більш характерною і очевидно в індустріально розвинутих південно–східних та центральних регіонах України. Все ж економічний чинник набирив ваги до кінця XIX ст. і на Волині, хоча адміністративний чинник для розвитку міста був традиційно важливим в цьому регіоні.

Одним із нових визначальних факторів зростання міст у II половині XIX ст. був розвиток ринкових відносин у всіх сферах економіки, поява нового виду транспортного зв'язку – залізниць тощо. Наприклад, Ковель і Рівне на початку XX ст. входили у список головних залізничних вузлів імперії [22].

Важливим чинником для розвитку міст Волинської губернії було розташування в них військових частин російської армії. Тимчасово або постійно в населених пунктах краю квартирували військові частини всіх родів військ. У містах Житомир і Дубно визначалися постійні квартири для військових, у прикордонних повітах (Кременецькому, Дубнівському, Володимирському) на постій перебувала чимала кількість військових, кількість яких коливалася у незначних межах залежно від зовнішньої політики імперії. Повинність з постою військ найменше накладалася на мешканців Луцького та Овруцького повітів через їх бідність і незначну кількість [4, с. 1–2]. За даними квартирної розпису 4 піхотного корпусу на постійних квартирах у Волинській губернії у 1847 р. перебувало 102 піхотні роти, 4 артилерійські батареї [4, с. 3]. Постійні військові шпиталі були створені

в ітах Житомирі та Дубно, тимчасовий в містечку Клевани [4, с. 31].

У другій половині XIX ст. міста відігравали важливу роль як стратегічні військові пункти та місця дислокації військ. Завдяки впровадженню військової реформи у 60–70-х рр. XIX ст. розпочалося формування сталих гарнізонів у волинських містах, й передусім у тих, що мали важливе стратегічне розташування, зручне транспортне сполучення, можливість розміщення певної кількості військ.

Аналіз розміщення військ дозволив виокремити 14 міст з гарнізонами та умовно поділити їх на три групи [6]. Перша – міста з великими гарнізонами (включали штаби дивізій, декілька полків чи бригад); друга – міста з середніми гарнізонами (мали полк чи дивізіон); третя – міста з малими гарнізонами (квартирували роти, батареї чи ескадрони, а також місцеві команди). Міста, де з'явилися сталі гарнізони, отримали завдяки цьому додаткові економічні вигоди, й саме в них наприкінці XIX ст. почали будувати гарнізонні (міські) казарми та військові містечка. Вони займали цілі квартали, а найчастіше – окремі райони чи передмістя, й тому суттєво змінювали загальне планування міст. Крім спорудження військових об'єктів значно зросли обсяги житлового будівництва – присутність військ потребувала значної кількості квартир для офіцерського складу, що спонукало міських землевласників активно споруджувати прибуткові будинки [12]. Але, разом з позитивним впливом на розвиток міст, наявність великої кількості військ мало й негативні моменти: непорозуміння між місцевими адміністраціями та представниками військового відомства, соціальні конфлікти між військовими та цивільними особами [14].

Безумовно фактором, який сприяв розвитку міст у Волинській губернії, були реформи 1870 р. і 1892 р. Вони передбачали створення і діяльність органів міського самоуправління, визначали коло питань, що передавалися у його відання. Хоча реформи впроваджувалися повільно, але вони відіграли чималу роль у становленні міського простору регіону [10].

Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне провадження реформ місцевого самоврядування, зокрема Миського положення 1870 р., реальну дію якого волинські міста відчували лише з 80-х рр. XIX ст. Закріпила розвиток міських органів управління миська реформа 1892 р., хоча вона була менш демократичною і менш прогресивною, ніж попередня [9].

Одночасно, у досліджуваній період у Волинській губернії було чимало населених пунктів, що за своїм соціально–економічним розвитком відповідали статусу міста. Намагання надати деяким населеним пунктам миські права, як правило завершувалися невдачею. Причину тут слід вбачати передусім у недосконалії російській законодавчій базі, яка не мала чіткого відпрацьованого механізму зміни статусу населеного пункту на миський, а також у надзвичайному бюрократизмі тодішніх державних органів влади.

Отже, особливістю розвитку міст Волинської губернії у досліджуваній період було те, що вони поділялись на державні та приватновласницькі. Поряд із містами, що перебували у приватній власності магнатів і шляхти, були й вільні міста – колишні «королівські міста», які після приєднання Правобережжя до Російської імперії, перейшли у державну власність. Поступово російська влада переважно шляхом викупу у власників, змінювала статус

приватновласницьких міст, які були адміністративними центрами губернії та повітів. Формальний офіційний підрахунок міст не може точно відобразити урбаністичну ситуацію, оскільки у другій половині XIX ст. поряд із адміністративними місто утворюючими факторами починають діяти й інші причини.

Список використаних джерел

- Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль, 2007. – 512 с.
- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах / [Пер. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
- Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир: Тип. Губернского правления, 1868. – Вып. I (12). – 182 с.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т.10. – Ч.3: Волынская губерния / [сост. штабс-капитан Фритче]. – СПб., 1859. – 158; сведения специальные. – 32+19 с.
- Волынский народный календарь на 1891 г. – Житомир, 1891.
- Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь российской империи. – С.–Петербург, 1897. – Т.2. – 3399 с.
- Гордуновский О. М. Развитие промыслового производства в помещичьих хозяйствах Правобережной Украины первой половины XIX ст. / О. Гордуновский // Украинский исторический журнал. – 2000. – №1. – С.61–71.
- Городские поселения в Российской империи. Том 1. – СПб.: Тип. тов. Общественная польза, 1860. – 465 с.
- Гуржий И. О. Украина в системе всероссийского рынка 60–90-х годов XIX ст. / И. О. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
- Задорожнюк А. Б. Промысловое производство в местах и местечках Подольской губернии конца XVIII – началу XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реент. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2008. – 270 с.
- Карлина О. Повітові міста Волинської губернії: особливості міського управління 1795–1861 рр. / О. Карліна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої іст.: наук. зап. Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2009. – Вип.17. – С.50–55.
- Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102–108.
- Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ–1). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – №17352.
- Полонська-Василенко Н. В. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т.1: До середини XVII ст. – 672 с.; Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 року. – 597 с.
- Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
- ПСЗ–1. – Т. XXIV. – №17634.
- ПСЗ–1. – Т. XXIV. – №18117.
- ПСЗ–1. – Т. XXXIII. – С.957.
- ПСЗ–1. – Т. XXIII. – С.492.
- Указ об утверждении городов и штата по Волынской и Подольской губерниях // Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796). – Каменец-Подольск, 1885. – Вып. I. – 385 с.
- ЦДІАК України. – Ф.533. Канцелярія київського військового губернатора. – Оп.1а.
- Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик // Сторінки історії. – К.: Політехніка, 2011. – Вип.32. – С.78–85.

Referees

- Barmak M. V. Formuvannya vladnyh instyucij Rosijs'koi' imperii' na Pravoberezhnijj Ukraïni' (kiniec' XVIII – persha polovyna XIX st.) – Ternopil', 2007. – 512 s.
- Bovua D. Bytva za zemlju v Ukraïni' 1863–1914. Poljaky v socioetnichnyh konfliktah / [Per. Z. Borysjuk] / D. Bovua. – K.: Krytyka, 1998. – 336 s.
- Bratchikov A. Materialy dlja issledovanija Volynskoj gubernii v statisticheskom, jetnograficheskom, sel'skohozjajstvennom i drugih

otnoshenijah. – Zhitomir: Tip. Gubernskogo pravlenija, 1868. – Vyp. I (12). – 182 s.

4. Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii' / [izdavaemoe po Vysochajshemu poveleniju pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo shtaba]. – T.10. – Ch.3: Volynskaja gubernija / [sost. shtabs-kapitan Fritche]. – SPb., 1859. – 158; svedenija special'nye. – 32+19 s.
5. Volynskij narodnyj kalendar' na 1891 g. – Zhitomir, 1891.
6. V'sja Rossija. Russkaja kniga promyshlennosti, torgovki, sel'skogo hozjajstva i administracii. Adres-kalendar' rossijskoj imperii. – S.–Peterburg, 1897. – T.2. – 3399 s.
7. Gordunov's'kij O. M. Rozvytok promyslovogo vyrobnytva u pomishhc'kyh gospodarstvah Pravoberezhnoj' Ukraïny pershoj' polovyny XIX st. / O. Gordunov's'kij // Ukraïns'kij istorychnyj zhurnal. – 2000. – №1. – S.61–71.
8. Gorodskie poselenija v Rossijskoj imperii. Tom 1. – SPb.: Tip. tov. Obshestvennaja pol'za, 1860. – 465 s.
9. Gurzhij I. O. Ukraïna v systemi vserosijs'kogo rynku 60–90-h rokov XIX st. / I. O. Gurzhij. – K.: Naukova dumka, 1968. – 192 s.
10. Zadorozhnjuk A. B. Promyslove vyrobnytvo v mistah i mistechkah Podil's'koi' gubernii' kincja XVIII – pochatku XX st. / A. B. Zadorozhnjuk, O. P. Rejent. – K.: Instytut istorii' Ukraïny NAN Ukraïny, 2008. – 270 s.
11. Karlina O. Povitovi mista Volyns'koi' gubernii': osoblyvosti mis'kogo upravlinnja 1795–1861 rr. / O. Karlina // Aktual'ni problemy vitchyznjanoi' ta vsesvitn'oi' ist.: nauk. zap. Rivnen. derzh. humanitarnogo un-tu. – Rivne, 2009. – Vyp.17. – S.50–55.
12. Pavljuk V. V. Magnatorija Volyni v umovah rozvytku rynkovykh vidnosyn u drugij polovyni XIX st. / V. Pavljuk // Ukraïns'kij istorychnyj zhurnal. – 2000. – №1. – S.102–108.
13. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (dali – PSZ–1). – 1-e izd. – SPb., 1830. – T. XXIII. – №17352.
14. Polons'ka–Vasylenko N. V. Istorija Ukraïny / N. Polons'ka–Vasylenko. – K.: Lybid', 1995. – T.1: Do seredyny HVII st. – 672 s.; T.2: Vid seredyny XVII st. do 1923 roku. – 597 s.
15. Pryshhepa O. P. Mista Volyni u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. – Rivne: PP DM, 2010. – 287 s.
16. PSZ–1. – T. XXIV. – №17634.
17. PSZ–1. – T. XXIV. – №18117.
18. PSZ–1. – T. XXXIII. – S.957.
19. PSZ–1. – T. XXIII. – S.492.
20. Ukaz ob utverzhdenii gorodov i shtata po Volynskoj i Podol'skoj gubernijah // Materialy dlja istorii Podol'skoj gubernii (1792–1796). – Kameneц–Podol'sk, 1885. – Vyp. I. – 385 s.
21. CDIАK Ukraïny. – F.533. Kanceljarija kyi'vs'kogo vijs'kovogo gubernatora. – Op.1a.
22. Cecyk Ja. P. Osoblyvosti social'no-ekonomichnogo rozvytku Volyni naprykinci XIX – na pochatku XX st. / Ja. P. Cecyk // Storinky istorii'. – K.: Politehnika, 2011. – Vyp.32. – S.78–85.

Shkilnyuk N. M., graduate student, Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk (Ukraine, Ternopil), schkilnuk@mail.ru

City area of Volyn province in the nineteenth century

In the article the peculiarities of Volyn cities in terms of entrance into the Russian Empire, the formation of urban space and changes in Volyn province. The features of public and privately owned bridge. The basic factors that spryavaly on urban development in Volyn province, namely municipal reform in 1870 and 1892 they included the establishment and operation of municipal self-determined range of issues, passed in its jurisdiction. The dynamic development of urbanization processes in Volyn restrained slow proceedings of local government reforms, including city regulations in 1870, which vprovadylosya in Volyn in 1881 analyzed the implementation of military reform in the 60–70-ies XIX century in cities in Volyn province, with the aim of sustainable garrisons and especially in those that had great strategic location as a border.

Keywords: government of the city, the city privately, Volyn province, municipality, reform, urban location.

Шкільнюк Н. М., аспірантка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), schkilnuk@mail.ru

Городское пространство Волынской губернии в XIX в.

Рассмотрены особенности функционирования городов Волини в условиях входа в состав Российской империи, формирования и изменения городского пространства в Волынской губернии. Проанализированы особенности развития городов государственных и частнособственнических. Освещены основные факторы, которые способствовали развитию городов в Волынской губернии, а именно городские реформы 1870 г. и 1892 г. Они предусматривали

создание и деятельность органов городского самоуправления, определяли круг вопросов, которые передавались в его ведение. Динамичное развитие урбанизационных процессов на Волыни соерживало медленное производство реформ местного самоуправления, в частности Городского положения 1870 г., которое внедрилось на Волыни в 1881 г. Проанализировано внедрение военной реформы в 60–70-х гг. XIX в. в городах Волынской губернии, которая имела целью формирование устойчивых гарнизонов и, прежде всего, в тех, что имели важное стратегическое расположение как пограничных.

Ключевые слова: государственные города, частнособственнические города, Волынская губерния, городское самоуправление, реформы, городское положение.

* * *

УДК 94(470+571)342.53:394«1906/1907»

Коник О. О.,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
всесвітньої історії та історіографії, Херсонський
державний університет (Україна, Херсон),
oleksandr_konyk@ukr.net

ТАВРІЙСЬКИЙ ПАЛАЦ. В КУЛУАРАХ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (1906–1907 РР.)

Метою даного повідомлення є висвітлення щоденної практики депутатів Державної думи першого і другого скликань поза залом засідань. Завдання – простежити формування змін у поведінці і політичній орієнтації депутатів під впливом переходу від «буденного» життя до «небуденного» у самій Думі. Розглянуто середовище, в якому працювали депутати, охарактеризовано побутові умови Таврійського палацу, звернуто увагу на роль культурі у формуванні політичних переконань депутатів, особливо селян. Зроблено висновок про те, що досвід, отриманий пересічними депутатами від повсякденного спілкування один із одним та з присутніми в Думі інтелектуалами, міг би позитивно вплинути на ситуацію на місцях. Однак цей досвід після 1917 р. виявився непотрібним. Брак навичок цивілізованої парламентської роботи в Україні відчувається і сьогодні.

Ключові слова: Таврійський палац, Державна дума, депутати, кулуари, парламентський досвід.

Думська проблематика є помітно присутньою в історіографії практично на всіх теренах пострадянського простору. Досить активно розвивається цей напрям історичних досліджень і в Україні. У цьому легко переконатися, звернувшись до історіографічних узагальнень та відповідних розділів у монографіях з історії думського процесу в Росії, що побачили світ протягом останнього десятиліття [5; 6; 10]. Довгий час думські дослідження проводилися переважно в річищі політичної історії.

В останні десятиліття спектр таких досліджень, однак, суттєво розширився. Зокрема, в поле зору істориків потрапили й аспекти повсякденного життя й побуту думських депутатів. На українському матеріалі існують розвідки, виконані в рамках відносно нового в історичній науці напряму досліджень – історії повсякдення. Є відповідний розділ і в нашій монографії, присвяченій вивченню діяльності українських думських депутатів [5, с. 326–357]. Однак у ній розглядалися аспекти щоденного життя й нових турбот депутатів переважно поза Думою, тобто за стінами Таврійського палацу, в якому працював цей вищий представницький орган пізньої імперської Росії. Йшлося про суспільну атмосферу, обставини, які супроводжували виборчий процес, переїзд до столиці і влаштування на новому місці і т. п.

Метою ж даного повідомлення є висвітлення саме «думського» побутування українських депутатів з тим, щоб прослідкувати зміни, які відбувалися в поведінці, політичній орієнтації та, можливо, світогляді людей під впливом переходу від «буденного» до «небуденного».

Під останнім, серед іншого, один із засновників напряму Н. Еліас розумів і парламентську діяльність. З плином часу погляди на «повсякдення» суттєво змінилися,

й, мабуть, ще остаточно не усталилися. Однак для нас суттєво важливим є одне з сучасних теоретичних положень про «розподіл праці» між філософами, соціологами та істориками у вивченні сфери людського повсякдення: «Історик може простежити, як на уламках одного укладу життя й однієї буденності, в результаті їх руйнування, виникає нова буденність і повсякденність, яка, порівняно з попередньою, здається дивною й «неповсякденною». Подібний аналіз містить у собі перспективу прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє прослідкувати розвиток системи цінностей, роль у цьому окремих особистостей, що намагалися й намагаються «змінити життя» як у державному масштабі, так і на локальному рівні...» [7]. Тим більше це стосується повсякдення революційного або, ширше, перехідного часу пізньої імперської Росії, в умовах якого й була скликана і працювала Державна дума.

Отже, після перипетій виборів, прощання і подорожі до Петербурга та турбот з початкового поселення на новому місці, про які вже йшлося, депутата чекало власне місце роботи – Таврійський палац. Збудований в кінці XVIII ст. як замська садиба князя Потьомкіна, він мав складну подальшу долю. Коли з'явилася потреба у приміщенні для роботи новоствореної Державної думи, уряд зупинив свій вибір саме на цьому палаці. Достатньо імпозантний, як і належить для установи державного рівня, після відповідної реконструкції він став також достатньо функціональним для її роботи.

Однак варто звернути увагу на визначення князівської садиби як «замської»: на початку ХХ ст. палац, звичайно, був уже в межах столиці, але далеко не в її центрі. Михайло Грушевський, що відвідав Петербург улітку 1906 р. з метою з'ясування можливостей, які давала б для української справи новостворений представницький орган, про його місцезнаходження висловився досить скептично: «Для новонародженого російського парламенту правительство визначило одну з другорядних царських палат, т.зв. Таврійську. <...> Палац досить тяжкої архітектури і непоказний, а головню положений «за світом», в однім з найглухіших кутів Петербурга: мов би зумисно вислано думу сюди дальше від місць де б'є живчик столичного життя» [4, с. 85].

Львівський професор Грушевський, хоч і російський підданий, вочевидь добре знав різницю архітектурних стилів, міг порівняти будівлі Львівського красивого сейму (нинішній головний корпус Львівського університету, – О. К.) або Віденського парламенту, й, можливо, був трохи упередженим. Принаймні, Дума розташовувалася не в якомусь пролетарському передмісті: навколо палацу дислокувалися елітні гвардійські полки, як от Кінногвардійський (і сам палац спершу мав таку назву, за місцем колишньої служби світлішого князя), Преображенський та ін.; вулиці, що замикають квартал навколо палацу й прилеглого до нього великого Таврійського саду (з системою озер, багатими насадженнями тощо) – Таврійська, Фуршатдтська, Кірочна – були й залишаються вельми фешенебельними (див. план С.–Петербург 1900–х рр., район Таврійського палацу [3, с. 603]). Шпалерна вулиця, на яку виходить головний фасад палацу, в часи Потьомкіна була відкритою з боку Неви, але на час розміщення тут Думи гарний колись краєвид був перекритий спорудженою в середині ХІХ ст. міською водокачкою з електростанцією [5, с. 338].